

УДК 811.111;81'25

Панасенко К. О.

**ВІДТВОРЕННЯ СИМВОЛІКИ КОНТАКТУ (ВЕРТИКАЛЬНИЙ ВИМІР)
В УКРАЇНСЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ АНГЛОМОВНОЇ ПОЕЗІЇ XIX–XX СТ.**

Статтю присвячено проблематиці відтворення символів контакту по вертикалі в українських та російських перекладах англійської поезії XIX–XX ст. з метою мінімізації труднощів, з якими може зіткнутися перекладач при відтворенні подібних елементів художнього тексту.

Ключові слова: переклад, символ, адекватність, контакт, вертикаль.

Панасенко Е. А. Воссоздание символики контакта (вертикальное измерение) в украинских и российских переводах англоязычной поэзии XIX–XX вв. – Статья.

Статья посвящена проблематике воспроизведения символов контакта по вертикали в украинских и русских переводах англоязычной поэзии XIX–XX вв. с целью минимизации трудностей, с которыми может столкнуться переводчик при воссоздании подобных элементов художественного текста.

Ключевые слова: перевод, символ, адекватность, контакт, вертикаль.

Panasenko K. O. Reproducing the symbolism of contact (vertical dimension) in Ukrainian and Russian translations of the English-speaking authors' poetry of the XIX–XX centuries. – Article.

The article focuses on the problems of reproducing symbols that represent contact in vertical dimension in Ukrainian and Russian translations of the English-speaking authors' poetry of the XIX–XX centuries so that to decrease difficulties that a translator may come across while reproducing such elements of a literary text.

Key words: translation, symbol, adequacy, contact, vertical.

Поняття «символ» у науці про переклад на такому етапі розвитку цієї ще зовсім молодій дисципліні поки що не отримало свого визначення. Услід за В.М. Кикотом [2], М.О. Новиковою та І.М. Шамаю [3, 19], праці яких присвячені проблемам функціонування символів у художньому тексті (у тому числі в поетичному) та особливостям відтворення символічних значень, закладених у вихідному тексті (далі – ВТ), засобами цільової мови, ми схильні розглядати символ у співвідношенні з категорією «адекватність». Символ виступає одним із сигналів-маркерів поетичного підтексту, що формується внаслідок інтеграції конотацій лексичної одиниці в дистантно та контекстно розміщених надфразових єдностях [2, 43]. Специфіка емоційності та експресивності символу (на відміну від інших художніх засобів) полягає у його «згорнутості», імпліцитності, яка може призвести до невідтворення або спотворення символіки ВТ у перекладі (далі – ПТ) та стати причиною труднощів, пов'язаних із виокремленням, класифікацією та/або інтерпретацією символів, що в результаті можуть стати причиною неадекватного перекладу. Необхідність подолання такого роду проблем обумовлює актуальність цієї статті.

Мета і завдання статті передбачають зіставлення основних значень лексем-символів контакту по вертикалі в англійській та східнослов'янській лінгвокультурах, а також визначення домінуючих засобів відтворення цих символів в українських і російських перекладах англійської поезії XIX–XX ст.

Важливим символічним значенням у культурі людства здавна наділені різного роду контакти, які зазвичай встановлюються при перетині сим-

волічних кордонів. Природа будь-якого контакту є амбівалентною, адже, з одного боку, життя людини та цивілізації в цілому неможливе без встановлення контактів, і, як наслідок, – обміну різного роду цінностями; з іншого боку, контакт передбачає вихід за межі «свого» простору або вторгнення «чужинця», що сприймається як антинорма, ексцес [3, 88], тому символи контакту наділені такою значущістю в культурі, що знайшло втілення і в літературі, зокрема у поезії. Апеляція англійських поетів XIX–XX ст. до символів цієї групи не є виключенням.

Результати проведеної нами розвідки засвідчили, що найчастотнішими символами контакту по вертикалі в англійській поезії XIX–XX ст. виявилися *птахи* та *вітер*, що репрезентують контакт із «верхом» (17; 29; 30), та *пацюки* (26; 27; 28), які представляють хтонічний «низ». Особливий інтерес з перекладацької точки зору становить символіка птахів та засоби її відтворення при перекладі.

Роль сполучення земного світу зі світом небесним, за давніми віруваннями, виконують *птахи* (водоплавні об'єднують три світи із водною стихією) [10, 298]. Зв'язок птахів зі світовим Духом і душею людини робить його ідеальним символом посланця божественних сфер і провідника на шляху в інші світи, а образ птаха-душі перегукується з образом птаха як вісника смерті або її наближення [6]. На світовому дереві птах знаходиться на вершині, чим ніби протиставляє себе хтонічним чудовиськам [7, 454]. У східнослов'янській традиції характерний зв'язок птахів з раєм [6]. Як істотам, причетним до потойбіччя, їм приписували надзвичайні властивості. Із потойбіччям пов'язані так звані «нечисті» птахи: чор-

нопері, нічні птиці, хижакі. Вважалося, що цими істотами обертається нечиста сила або що вони перебувають у неї на службі [10, 301].

У символіці англійської лексики *bird* наявні такі символічні значення: «Birds are very frequently used to symbolise human soul... birds as angels are symbols of thought, of imagination and of the swiftness of spiritual processes and relationships» [13, 28] та «Because they can fly, and seem to link the sky with the earth and the sea, birds also resemble gods, so the ancients often considered birds either incarnations of gods or their messengers. Visitations of birds were felt to be reappearances of the dead» [12, 26]. Отже, сприйняття птахів як контактерів між світами та посланців з небесних сфер загалом є спільним в англійській та східнослов'янській традиціях.

Символом смерті у вірші Е. Дікінсон «An Antiquated Tree» виступають ворони, зокрема у таких рядках ВТ: *An Antiquated Tree / Is cherished of the Crow... To venerable Birds / Whose Corporation Coat / Would decorate Oblivion's / Remotest Consulate* (17, 206). Символіка англійських лексем *crow* та *raven* підтверджує асоціативні зв'язки цього птаха зі смертю: «The raven (and the crow)... are associated with... imminent death» [12, 168]. Подібне сприйняття цих птахів у слов'янській традиції. Згідно з народним уявленням слов'ян, цей птах живе сто або триста років і володіє таємницями: передбачає смерть, напад ворогів. Його забарвлення, згідно з віруваннями, пов'язано з тим, що він створений дияволом, а зовнішність ворони може приймати чорт [6]. Російський перекладач Г. Кружков відтворює символіку лексем *crows* та *birds* словниковими відповідниками *ворона* та *птиця*: *Чем дерево старей, / Тем лучше для Вороны / ... У этих важных птиц, / Чей траурный наряд / Украсит самый дальний / Забвенья Консулат* (17, 207). У ПТ мотив смерті виражений у більш експліцитній формі, зокрема за рахунок вживання прикметника *траурный*, що все ж не заважає адекватному відтворенню символічного контексту відповідних рядків ВТ.

Крик ворон сприяє актуалізації мотиву у такому рядку вірша Р. Фроста «October»: *The crows above the forest call* (29, 69). Російський перекладач М. Зенкевич адекватно відтворює символіку лексеми *crows*, вдаючись до словникового відповідника *ворони* – *Вороны каркают не в лад* (25). В українському ПТ В. Бойченка символіку лексеми *crows* не відтворено, адже перекладач удається до прийому генералізації, передаючи цю лексему нейтральним іменником *птаство*: *Кугиче птаство з висоти* (24, 97). Таке перекладацьке рішення призводить до нівелювання символіки ВТ, нейтралізації його образності, адже лексема *crow* значно сильніша з огляду її зображально-виражальної здатності, ніж лексема *птаство*. Україн-

ський перекладач також вдається до контекстуальної заміни з *висоти*, тоді як у ВТ вжито обставину місця *above the forest*. Таке перекладацьке рішення є неправомірним, адже лексема *visota* репрезентує благий верх, у той час як у ВТ йдеться про *ліс (forest)*, що традиційно асоціюється із небезпекою, чимось непізнаним.

Здатність птахів до вільного, ніким і нічим не обмеженого польоту і переміщення між світами актуалізується у вірші Е. Дікінсон «No ladder needs the bird but skies»: *No ladder needs the bird but skies / To situate its wings* (17, 214). Лексема *bird* передана у російському ПТ Г. Кружкова за рахунок прийому конкретизації у поєднанні із граматичною заміною числа іменника – *скворцы*: *Не нужно лестницы скворцам / Чтoб в небо улететь* (17, 215). Лексема *скворец* у російській мові визначається як «небольшая перелётная певчая птица из отряда воробьиных с тёмным оперением» [11]. У ВТ символічне значення птахів зводиться виключно до їх здатності вільно переміщатися між світами, тобто бути медіаторами, натомість до оцінки птахів поетеса не вдається. У цьому зв'язку вживання лексеми *скворцы*, референти якої через своє чорне оперення вважаються «нечистими» птахами, не можна вважати вдалим, адже таке перекладацьке рішення призводить до спотворення символічного контексту ВТ.

Тема швидкоплинності життя підіймається у вірші Т.С. Еліота «New Hampshire», що виражено, зокрема, у таких рядках ВТ: *Golden head, crimson head, / Between the green tip and the root. / Black wing, brown wing, hover over; / Twenty years and the spring is over* (27). Символічним значенням наділене словосполучення *black wing*, вжите метонімічно на позначення чорного птаха, який, як було з'ясовано вище, символізує смерть. Ці рядки ВТ в українському ПТ М. Габлевич та російському ПТ Я. Пробштейна передані відповідно: *Золота голівка, маківка / Поміж корінням і зеленим шумом. / Чорне крило, сизе крило майне / Ще двадцять літ – весна мине* (18, 115) та *Рыжая голловка, красная головка / Мелькают сквозь зелень. / Черное крыло, белое крыло в вышине, / Двадцать лет прошло – и конец весне* (19). З точки зору символіки, ці рядки є досить насиченими. По-перше, вживання у ВТ лексеми *head*, що у символіці простору традиційно співвідноситься із центром, та контекст ВТ підказують, що йдеться про дитинство. Вживання лексеми *golden* у словосполученні *golden head* є підтвердженням цієї думки, адже ця лексема наділена переносними значеннями «tradiantly youthful and vigorous; very happy and successful» [15]. Декодувати символічний смисл цього словосполучення можна так: дитинство автор вважає найкращою порою життя. Саме земне життя у ВТ представлене виразом *between the*

green tip and the root, адже йдеться про світове дерево, де стовбур (частина, про яку йдеться у ВТ) означає життя людей, крона дерева – духовний світ богів, коріння – підземний, потойбічний світ [8]. Отже, словосполучення *black wing* виступає другим важливим елементом у складі опозицій «молодість/старість», «життя/смерть», «добро/зло». Мотивованим у цьому контексті є і вживання словосполучення *brown wing*, адже лексема *brown* наділена контекстуально релевантним символічним значенням смерті, пасивності, занепаду, старості: «In a Christian context, brown can mean spiritual death, or a segregation or death to the world...; ...sorrow, barrenness; ...passivity ...earthly» [16]. В українському ПТ символічний контекст ВТ загалом відтворений: збережено думку про серединну частину світового дерева як символ земного життя (*поміж корінням і зеленим шумом*), опозицію *golden head, crimson head/black wing, brown wing* у ПТ передано як *золота голівка, маківка/чорне крило, сизе крило* майне. Вживання лексеми *сизий* у ПТ замість *brown* вважаємо виправданим, адже можна припустити, що будучи гіпонімом до гіпероніма *сірий*, прикметник *сизий* отримує конотації останнього, які в українській мові зводяться до символічних значень, подібних до тих, якими наділена лексема *brown* в англійській лінгвокультурі: «непривабливість, невиразність, похмурість, смуток, символ духовної смерті» [5]. Російський ПТ характеризується значними втратами порівняно до ВТ. По-перше, перекладач, хоча й відтворює символіку лексеми центру *head* конкретизацією з розвитком значення – *головка*, елімінує лексему *golden*, що призводить до значного спрощення авторського розуміння дитинства. По-друге, вживання лексеми *зелень* не актуалізує ідеї про стовбур світового дерева як символу земного життя, але, навпаки, принижує символічне значення до буденного. По-третє, хоча у ПТ, на перший погляд, відтворено символіку словосполучення *black wing* словниковими відповідниками до обох лексем, вживання прикметника *белый* замість *brown*, не лише послаблює мотив смерті, а й вводить колір, асоціації з яким у східнослов'янській традиції є позитивними.

Важливим символом-контактером між світами, який також часто зустрічається в аналізованій нами поезії, є *вітер*. У віруваннях українського народу з вітром пов'язана символіка народження і смерті. До стихії повітряного простору причетні духи, божества і створіння, які мають здатність літати, пересуватися в цьому просторі (птахи й літаючі комахи, метелики, мухи), які в народній свідомості уособлюють душі померлих предків, отже, сполучають світи живих і померлих [10, 67].

Щодо сприйняття вітру представниками англійської лінгвокультури, англійська лексема *wind*

наділена такою символікою: «Wind is the messenger of divine intervention, and it is the vital breath of the universe. Wind often represents the fleeting and transient, the elusive and the intangible» [16]; «The wind is air in its active and violent aspects...» [13, 373]. Отже, можна спостерігати спільність сприйняття вітру як контактера між світами представниками зіставлюваних лінгвокультур.

Силою, що несе смерть, розуміється вітер у вірші Р. Фроста «October», в якому підіймається тема швидкоплинності земного життя: *Tomorrow's wind, if it be wild, / Should waste them all* (29, 69). В українському та російському ПТ [1, 2] В. Бойченка та М. Зенкевича лексему *wind* передано словниковими відповідниками – *вітер* та *ветер*: у ПТ1: *А завтра вітер налетить / І занесе його в куток* (24, 97) та *Подует завтра ветер злой, / И листья облетят* (25). Таку характеристику контакту, як його небажаність, виражену у ВТ лексемою *wild*, що актуалізує у контексті ВТ значення «feeling or expressing strong uncontrolled emotions, especially anger, happiness, or excitement» [15], хоча й у більш нейтральній формі, однак відтворено у ПТ2 контекстуальним відповідником *злой*, тоді як у ПТ1 цю лексему еліміновано. Мотив знищення листя експлікований у ВТ дієсловом *waste*, яке у контексті ВТ актуалізує сему «to kill someone, severely injure them, or defeat them» [14]. У ПТ2 перекладач удається до цілісного перетворення висловлювання *и листья облетят*, що можна вважати адекватним, адже осипання листя асоціюється зі смертю [6]. У ПТ1 не відтворено семи знищення, що разом з елімінацією семи ворожості, вираженою у ВТ лексемою *wild*, свідчить про суттєві втрати, допущені перекладачем при відтворенні символіки ВТ.

Символікою ворожості та руйнації наділена лексема *wind* у вірші Г.-У. Лонгфелло «The Lighthouse», в якому йдеться про відданий своїй справі маяк, який, не дивлячись на небезпеку, спричинену стихіями, не припиняє освітлювати шлях морякам. Розуміння вітру як лютого ворога простежується у таких рядках ВТ: *It sees the wild winds lift it in their grasp, / And hold it up, and shake it like a fleece* [30] – *Он (маяк – К.П.) видит, как шальных ветров орда / Взметаёт пены мирное руно* (22, 337). Символіку лексеми *wind* у російському ПТ Є. Полонської відтворено словниковим відповідником *ветра* та ампліфікацією лексеми *орда*, що, маючи у російській мові негативні асоціації, сприяє підсиленню мотиву ворожості. Передано у ПТ і сему люти, виражену у ВТ лексемою *wild*, за рахунок варіантного відповідника *шальной*. Український перекладач В. Мисик передає ці рядки у такий спосіб: *І потім бурі знов із тисяч жмень / Його жбурляють у раптовий змрок* (23, 30). Символіку лексеми *winds* адекватно відтворено за рахунок конкретизації *бурі*. Ця лексе-

ма означає «навальний вітер з дощем; грозою, а взимку – зі снігом», а також актуалізує переносне значення «дуже сильне, бурхливе виявлення почуттів» [9, 262]. Удаючись до гіперболи *із тисяч жмень його жбурляють*, перекладач підсилює мотив ворожості, що не суперечить інтенції автора. Елімінація епітета *wild* у ПТ не призводить до суттєвих втрат, адже символіку ворожості загалом відтворено.

Проаналізовані вище випадки є переважно прикладами символіки «верху», контакт з яким, як з'ясувалося, не завжди є безпечним та благим, не дивлячись на позитивну символіку «верху». Нерідкими у поезії є приклади, коли автори задля інтенсифікації того чи іншого мотиву звертаються до символів хтонічного «низу». Такими, наприклад, виступають *пацюки* у поезії Т. С. Еліота. У англійській мові лексема *rat* є однозначно негативною: «The *rat* occurs in association with infirmity and death... The mouse, in mediaeval symbolism, is associated with the devil» [13, 271]. У слов'янській лінгвокультурі пацюки та миші також наділені диявольськими ознаками та часто розуміються як передвісники смерті [1, 404].

Вживання лексеми *rats* Т. С. Еліотом сприяє актуалізації мотиву занепаду та смерті, зокрема моральної, у III частині поеми «The Waste Land», де ліричний герой виражає сум з приводу того, на що перетворилися колись славнозвісна і велична Темза: *A rat crept softly through the vegetation / Dragging its slimy belly on the bank та And bones cast in a little low dry garret, / Rattled by the rat's foot only, year to year* (28). Український перекладач І. Драч в обох випадках вживання цієї лексеми адекватно відтворює цей символ за рахунок словникового відповідника *щур* (у другому випадку – у поєднанні з граматичною заміною частини мови – означення підметом): *Щур прошмигнув м'яко серед трав, серед зел / Поволок черевце ослизле пониззям береговим та На сухім, приземкуватім горищі кості лежали / Лише щур прощурхотить по них вряди-годи* (18, 76). Російський перекладач С. Степанов пропонує такий переклад наведених рядків ВТ: *Подкралась крыса по траве тихонько, / К земле прижавшись скользким животом та И кости на высоком чердаке / Тревожимы лишь крысью стопою* (20). Хоча перекладач і передає лексему *rat* словниковим відповідником *крыса* (у другому випадку – у поєднанні з граматичною заміною іменника *rat's* прикметником *крысией*), вживання прикметника *высокий* у словосполученні *высокий чердак*, з огляду символіки простору, набуває значення благого верху, що є діаметрально протилежним символіці щурів як представників хтонічного низу. Отже, співіснування цих двох лексем у рамках одного контексту вбачаємо неможливим. Такий серйозний огріх перекладача не виправданий жодними об'єктивними причина-

ми, а навпаки пояснюється надто неухважним ставленням до перекладу загалом, не кажучи вже про відтворення символічних значень.

При зображенні панорами, що відкривається з найвідомішого мосту Венеції у вірші Т. С. Еліота «Burbank with a Baedeker: Bleistein with a Cigar», символами духовної смерті головних героїв та Венеції в цілому виступають *пацюки*: *...The rats are underneath the piles / The jew is underneath the lot.* (26, 48). У російському ПТ В. Топорова символіку цієї лексеми відтворено словниковим відповідником *крысы* [20]: *...Вот вид с моста / Ридальто: крысы под опорой. / Еврей – под человечеством* (21). Український перекладач О. Гриценко також вдається до словникового відповідника у поєднанні із граматичною заміною – *щур* (18, 58), яка, на перший погляд, знижує інтенсивність при відтворенні мотиву смерті, але перекладач компенсує таку втрату за рахунок ампліфікації – порівняння як *химера*, у такий спосіб адекватно відтворюючи символіку відповідного фрагменту ВТ: *Ще погляд – на Ридальто. / Насподі паль – щур, як химера / Насподі всіх – єврей* (18, 58). Інтенсифікатором хтонічного низу у ВТ виступає також лексема *underneath*, символіку якої в українському та російському ПТ відтворено варіантними відповідниками – *насподі* та *под*.

Результати проведеного дослідження дають можливість дійти таких висновків. Наділення символічними значеннями об'єктів оточуючої дійсності, що сприймаються як контактери між світами, загалом є подібним в англійській та східнослов'янській лінгвокультурах.

Найбільш частотним засобом відтворення символів контакту по вертикалі українською та російською мовами виявилися словникові та варіантні відповідники. Однак вживання у ПТ лише відповідника до лексеми-символу не є запорукою досягнення адекватності у ПТ. Слід бути уважним також до мікро- та макроконтестів. Частотним засобом відтворення символів контакту по вертикалі виявився також прийом конкретизації. Попри випадки адекватного відтворення символів за допомогою конкретизації, вона виявилася небажаною при відтворенні символіки птахів через їх велику кількість та наявність у птахів специфічних, зокрема етнокультурних, конотацій, що може призвести до трансформації їх оцінності у приймаючій культурі. Отже, важливо, щоб перекладач при відтворенні символіки певного птаху з'ясував, чи спільна вона у зіставлюваних лінгвокультурах, і на основі цього приймав адекватні перекладацькі рішення.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у дослідженні особливостей відтворення символів контакту по горизонталі в українських та російських перекладах англійської поезії XIX–XX ст.

Література

1. Гура А.В. Символика животных в славянской народной традиции / А.В. Гура. – М. : Изд-во «ИНДРИК», 1997. – 912 с.
2. Кикоть В. Символ у творенні та перекладі підтексту поетичного твору / В. Кикоть // Вісник Черкаського університету. Серія «Філологічні науки». – 2009. – Вип. 159. – С. 14–38.
3. Новикова М.А. Символика в художественном тексте. Символика пространства (на материале «Вечеров на хуторе близ Диканьки» Н.В. Гоголя и их английских переводов) / М.А. Новикова, И.Н. Шама. – Запорожье, СПб. : «Верже», 1996. – 172 с.
4. Шама И.Н. О декодировании и воспроизведении символики в поэтическом переводе (на материале «The arrow and the song» Г.У. Лонгфелло) // Вісник Запорізького національного університету. Серія «Філологічні науки». – 2008. – № 1. – С. 223–232.
5. Шулінова Л.В. Еволюція оцінної колоративної номінації в контексті проблем дослідження ідіостилю / Л.В. Шулінова // Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика. – 2000. – Вип. 1 – С. 11–20 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/apyl_2000_1_4.pdf.
6. Энциклопедия символики и геральдики [Электронный ресурс]. – Режим доступа : symbolarium.ru/index.php/Геральдика.
7. Королёв К.М. Энциклопедия символов, знаков, эмблем / К.М. Королёв. – М. : Мидград, 2005. – 600 с.
8. Словник символів / О.І. Потапенко та ін. – К. : Редакція часопису «Народознавство», 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : ukrlife.org/main/evshan/symbol.htm.
9. Словник української мови: в 11 т. / [А.П. Білоштан та ін.] ; ред. рада А.А. Бурячок та ін. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1970. – 800 с.
10. Сто найвідоміших образів української міфології / В. Завадська, Я. Музиченко, О. Таланчук, О. Шалак. – К. : Орфей, 2002. – 448 с.
11. Толковый словарь русского языка / С.И. Ожегов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : ozhegov.info/slovar/?ex=Y&q=.
12. A dictionary of literary symbols / M. Ferber. – 2nd ed. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 262 p.
13. A dictionary of symbols / J.E. Cirlot. – 2nd ed – London : Routledge & Kegan Paul, 1971. – 419 p.
14. Longman English Dictionary Online [Electronic Resource]. – Mode of access : www.ldoceonline.com/.
15. Merriam-Webster online : Dictionary and Thesaurus [Electronic Resource]. – Mode of access : www.merriam-webster.com.
16. Online Symbolism Dictionary [Electronic Resource]. – Mode of access : www.umich.edu/.../symbolismproject/symbolis.

Джерела ілюстративного матеріалу

17. Дикинсон Э. Стихи из комода / Э. Дикинсон. – СПб. : Азбука-классика, 2010. – 256 с.
18. Елиот Т. С. Вибране / [Т. С. Елиот] ; пер. з англ. ; упоряд. та передм. С. Павличко. – К. : Дніпро, 1990. – 198 с.
19. Элиот Т. С. Малые стихотворения // Полые люди / Т. С. Элиот. – СПб. : ООО «Издательский Дом «Кристалл», 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : lib.ru/POEZIQ/ELIOT/eliot1_08.txt_with-big-pictures.html.
20. Элиот Т. С. Бесплодная земля // Полые люди / Т. С. Элиот. – СПб. : ООО «Издательский Дом «Кристалл», 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : lib.ru/POEZIQ/ELIOT/eliot1_03.txt.
21. Элиот Т.С. Стихотворения // Полые люди / Т. С. Элиот. – СПб. : ООО «Издательский Дом «Кристалл», 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : lib.ru/POEZIQ/ELIOT/eliot1_02.txt_with-big-pictures.html.
22. Лонгфелло Г.-У. Песнь о Гайавате ; Поэмы ; Стихотворения / Г.-У. Лонгфелло. – М. : Художественная литература, 1987. – 414 с.
23. Мисик В. Захід і Схід: Переклади. – К.: Дніпро, 1990. – 543 с.
24. Фрост Р. Вірші у перекладі В. Бойченка та Є. Крижевича // Жовтень. – 1977. – № 3. – С. 93–98.
25. Фрост Р. Неизбранная дорога / Р. Фрост. – СПб. : ООО «Издательский Дом «Кристалл», 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.lib.ru/POEZIQ/FROST/stihi.txt.
26. Eliot T.S. Collected poems / T.S. Eliot. – New York : Harcourt Brace, 1935. – 191 p.
27. Eliot T.S. Landscapes / T.S. Eliot [Electronic Resource]. – Mode of access : nbu.bg/webs/amb/.../5/eliot/landscap.htm.
28. Eliot T.S. The Waste Land / T.S. Eliot [Electronic Resource]. – Mode of access : www.bartleby.com.
29. Frost R. Poems / R. Frost. – 2004. – 132 p. [Electronic Resource]. – Mode of access : poemhunter.com/i/.../pdf/robert_frost_2004_9.
30. Longfellow H.-W. Twilight, The Seaside and the Fireside / H.-W. Longfellow [Electronic Resource]. – Mode of access : hwlongfellow.org/poems_poem.php.